

PSIXOTROP VOSITALAR: TIBBIY ZARURAT, FARMAKOLOGIK TA'SIR MEXANIZMI VA JAMIYAT SALOMATLIGIGA TA'SIRI

Mamajonov Alisher

*Andijon viloyati Paxtaobod tumani
Paxtaobod Abu Ali ibn Sino nomidagi
jamoat salomatligi texnikumi o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada psixotrop vositalarning farmakologik xususiyatlari, ularning markaziy asab tizimiga ta'sir mexanizmi hamda zamonaviy tibbiyotdagi o'рни ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Shuningdek, psixotrop preparatlarning ijobiy va salbiy jihatlari, qaramlik xavfi, nojo'ya ta'sirlari hamda ularni nazorat qilishning xalqaro-huquqiy asoslari yoritiladi. Maqola psixotrop vositalardan oqilona foydalanish madaniyatini shakllantirish zaruratini asoslab beradi.

Kalit so'zlar: psixotrop vositalar, markaziy asab tizimi, antidepressant, anksiolitik, qaramlik, farmakologiya, ruhiy salomatlik.

Аннотация: В данной статье с научной точки зрения анализируются фармакологические свойства психотропных средств, механизмы их воздействия на центральную нервную систему, а также их роль в современной медицине. Кроме того, освещаются положительные и отрицательные стороны психотропных препаратов, риск формирования зависимости, побочные эффекты и международно-правовые основы их контроля. В статье обосновывается необходимость формирования культуры рационального применения психотропных средств.

Ключевые слова: психотропные средства, центральная нервная система, антидепрессант, анксиолитик, зависимость, фармакология, психическое здоровье.

Abstract: This article scientifically analyzes the pharmacological properties of psychotropic substances, their mechanisms of action on the central nervous system, and their role in modern medicine. It also examines the advantages and disadvantages of psychotropic drugs, the risk of dependence, potential side effects, and the international legal framework governing their control. The article substantiates the necessity of developing a culture of rational use of psychotropic substances.

Keywords: psychotropic substances, central nervous system, antidepressant, anxiolytic, dependence, pharmacology, mental health.

Kirish. Ruhiy salomatlik insonning umumiy sog'lig'i va ijtimoiy farovonligining ajralmas qismidir. So'nggi yillarda dunyo miqyosida ruhiy buzilishlar — depressiya, tashvish sindromi, bipolyar buzilish va boshqa psixiatrik kasalliklar soni

ortib bormoqda. Zamonaviy tibbiyot ushbu muammolarni davolashda psixotrop vositalardan keng foydalanmoqda. Psixotrop vositalar — bu markaziy asab tizimiga bevosita ta'sir etib, insonning ruhiy holati, hissiy kechinmalari, tafakkuri va xulq-atvorini o'zgartiruvchi farmakologik moddalardir. Ular tibbiy maqsadda qo'llanganda samarali davolash vositasi bo'lsa-da, noto'g'ri yoki nazoratsiz qo'llanilganda jiddiy ijtimoiy va sog'liq muammolarini keltirib chiqarishi mumkin.

Inson organizmida eng murakkab tizim — bu markaziy asab tizimidir. Miya nafaqat fiziologik jarayonlarni boshqaradi, balki hissiyot, tafakkur, xotira va xulq-atvorni ham shakllantiradi. Zamonaviy hayot sur'ati, ijtimoiy bosim, iqtisodiy omillar hamda axborot oqimining ortishi inson ruhiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada depressiya, tashvish buzilishlari, uyqu sindromlari va boshqa psixiatrik kasalliklar ko'payib bormoqda.

Shu nuqtai nazardan psixotrop vositalar zamonaviy tibbiyotning muhim tarkibiy qismiga aylangan. Ular ruhiy buzilishlarni davolashda samarali farmakologik vosita bo'lib xizmat qiladi. Biroq ushbu preparatlarning noto'g'ri qo'llanilishi yoki o'zboshimchalik bilan iste'mol qilinishi salbiy oqibatlarni yuzaga keltiradi. Ilmiy manbalarga ko'ra, psixotrop vositalar miya hujayralari o'rtasidagi kimyoviy signal almashinuvini boshqaruvchi neyromediatorlarga ta'sir etadi. Aynan shu ta'sir mexanizmi ularning terapevtik samaradorligini belgilaydi. Ammo organizmning individual xususiyatlari sababli har bir bemor uchun doza va preparat turi alohida tanlanishi zarur.

Mazkur maqolaning maqsadi — psixotrop vositalarning ilmiy asoslarini ochib berish, ularning klinik samaradorligi va ijtimoiy xavfini tahlil qilish hamda oqilona foydalanish zaruratini asoslashdir.

Ruhiy buzilishlarning global miqyosdagi ko'lamini inobatga olsak, masalaning dolzarbligi yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda yuz millionlab insonlar depressiya va tashvish buzilishlaridan aziyat chekadi, ruhiy kasalliklar esa mehnatga layoqatsizlikning yetakchi sabablaridan biri hisoblanadi. Bu holat nafaqat tibbiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy muammo sifatida ham baholanadi. Ruhiy salomatlikning izdan chiqishi ish unumdorligi pasayishiga, ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklariga va sog'liqni saqlash tizimiga qo'shimcha yuk tushishiga olib keladi.

Psixotrop vositalarning tibbiyot amaliyotiga joriy etilishi XX asr o'rtalaridan boshlab psixiatriya tarixida tub burilish yasadi. Antipsixotik preparatlarning kashf etilishi og'ir ruhiy kasalliklarga chalingan bemorlarni uzoq muddatli statsionar muassasalarda saqlash zaruratini qisqartirdi. Antidepressantlar va keyinchalik ishlab chiqilgan selektiv serotonin qayta qabul qilinish ingibitorlari esa ambulator davolash imkoniyatlarini kengaytirdi. Natijada ko'plab bemorlar jamiyatdan ajralmagan holda davolanish imkoniga ega bo'ldi. Shu bilan birga, psixotrop vositalarga bo'lgan

talabning ortishi ularni nazorat qilish masalasini ham kun tartibiga olib chiqdi. 1971-yilda qabul qilingan Psychotropic Substances Convention psixotrop moddalar ishlab chiqarilishi va aylanishini xalqaro miqyosda tartibga soluvchi asosiy hujjat hisoblanadi. Mazkur konvensiya psixotrop vositalarning noqonuniy savdosi va suiiste'mol qilinishining oldini olishga qaratilgan.

Zamonaviy ilmiy qarashlarga ko'ra, ruhiy buzilishlar ko'p omilli tabiatga ega bo'lib, biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o'zaro ta'sirda namoyon bo'ladi. Shu sababli psixotrop vositalarni qo'llash masalasiga tor farmakologik nuqtai nazardan emas, balki kompleks biopsixosotsial yondashuv asosida baho berish zarur.

Mazkur tadqiqotda psixotrop vositalarning neyrobiologik asoslari, klinik qo'llanilishi, nojo'ya ta'sirlari va huquqiy tartibga solish mexanizmlari tizimli ravishda ko'rib chiqiladi. Ilmiy adabiyotlar va xalqaro ma'lumotlarga tayanilgan holda, ushbu vositalardan oqilona foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Shunday qilib, psixotrop vositalar masalasi zamonaviy tibbiyot, huquq va jamiyat chorrahasida turgan dolzarb muammolardan biridir. Uni chuqur ilmiy tahlil qilish va mas'uliyatli yondashuvni shakllantirish ruhiy salomatlikni mustahkamlash yo'lidagi muhim qadamlardan biri hisoblanadi.

Asosiy qism: Miya faoliyati neyronlar orasidagi kimyoviy uzatish jarayoniga bog'liq. Serotonin, dopamin va noradrenalin kabi neyromediatorlar inson kayfiyati va psixik barqarorligida muhim rol o'ynaydi. Psixotrop preparatlar aynan ushbu moddalar miqdori va ta'sirini tartibga soladi: Antidepressantlar serotonin darajasini oshirib, depressiv simptomlarni kamaytiradi. Anksiolitiklar gamma-aminomoy kislota (GABA) retseptorlariga ta'sir qilib, tinchlantiruvchi effekt beradi. Antipsixotiklar dopamin retseptorlarini bloklay, psixoz belgilarini nazorat qiladi.

Psixostimulyatorlar diqqat va kognitiv faollikni kuchaytiradi.

Farmakologik ta'sir mexanizmi ilmiy jihatdan asoslangan bo'lsa-da, preparatlarning organizmga moslashuvi vaqt talab etadi. Shu sababli davolash jarayonida shifokor nazorati muhim hisoblanadi. Psixotrop vositalar quyidagi kasalliklarni davolashda keng qo'llaniladi:

1. Katta depressiv buzilish;
2. Tashvish sindromlari;
3. Shizofreniya va bipolyar buzilish;
4. Obsesiv-kompulsiv sindrom;
5. Uyqu buzilishlari.

Tibbiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, to'g'ri tanlangan terapiya bemorlarning ijtimoiy hayotga moslashuvini sezilarli darajada yaxshilaydi. Psixotrop dorilar ko'plab hollarda suitsidal xavfni kamaytirishga ham xizmat qiladi. Biroq davolash jarayoni kompleks bo'lishi lozim: farmakoterapiya bilan bir qatorda psixoterapiya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash choralari ham muhim ahamiyatga ega. Psixotrop vositalarning

asosiy xavfi — noto'g'ri qo'llanilishidir. Ayniqsa, trankvilizatorlar va sedativ preparatlar uzoq muddat nazoratsiz qabul qilinganda qaramlikka olib kelishi mumkin. Kuzatilishi mumkin bo'lgan nojo'ya ta'sirlar:

1. Uyquchanlik yoki aksincha, uyqusizlik;
2. Xotira va diqqat pasayishi;
3. Yurak urish tezligining o'zgarishi;
4. Jismoniy va psixologik qaramlik.

Shu sababli psixotrop vositalar retsept asosida berilishi va qat'iy nazorat qilinishi lozim.

Psixotrop moddalar muomalasi xalqaro miqyosda tartibga solingan. 1971-yilda qabul qilingan Psychotropic Substances Convention mazkur vositalarning ishlab chiqarilishi va savdosini nazorat qilishni belgilab bergan. Mazkur konvensiya asosida davlatlar psixotrop preparatlarni ro'yxatga olish, nazorat qilish va noqonuniy aylanishiga qarshi kurashish majburiyatini olgan. O'zbekiston Respublikasida ham psixotrop vositalar qonunchilik asosida retsept orqali beriladi va ularni noqonuniy realizatsiya qilish jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi. Psixotrop vositalardan xavfsiz foydalanish uchun quyidagi chora-tadbirlar muhim:

1. Aholining ruhiy salomatlik bo'yicha xabardorligini oshirish;
2. Yoshlar o'rtasida ma'rifiy targ'ibot olib borish;
3. Psixologik maslahat xizmatlarini rivojlantirish;
4. Farmatsevtik nazoratni kuchaytirish.

Ijodiy yondashuv shuni ko'rsatadiki, ruhiy salomatlik faqat dori bilan emas, balki sog'lom turmush tarzi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ma'naviy muhit bilan ham chambarchas bog'liqdir.

So'nggi o'n yilliklarda psixofarmakologiya sohasida sezilarli ilmiy siljish kuzatilmoqda. An'anaviy psixotrop vositalar asosan monoamin nazariyasiga (serotonin, dopamin, noradrenalin) asoslangan bo'lsa, zamonaviy tadqiqotlar ruhiy buzilishlarning patogeneza glutamat tizimi, neyroplastiklik va yallig'lanish jarayonlari ham muhim rol o'ynashini ko'rsatmoqda. Masalan, og'ir va davoga chidamli depressiyada tez ta'sir ko'rsatuvchi glutamat retseptorlariga yo'naltirilgan preparatlar ustida klinik izlanishlar olib borilmoqda. Bu yondashuv klassik antidepressantlardan farqli ravishda haftalar emas, balki qisqa muddat ichida simptomatik yengillik berishi mumkinligi bilan ahamiyatlidir. Shuningdek, individual genetik xususiyatlarni hisobga olgan holda dori tanlash — farmakogenetika yo'nalishi ham rivojlanmoqda. Bu usul ayrim bemorlarda nojo'ya ta'sirlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ilmiy qarashlarga ko'ra, psixotrop vositalar ruhiy buzilishlarni davolashning yagona vositasi emas, balki kompleks terapiyaning bir qismidir. Psixoterapiya (kognitiv-xulqiy terapiya, interpersonal terapiya), ijtimoiy qo'llab-

quvvatlash, stressni boshqarish texnikalari va sog'lom turmush tarzi bilan birgalikda qo'llanilganda barqaror natija kuzatiladi. Klinik amaliyot shuni ko'rsatadiki, farmakoterapiya va psixoterapiya uyg'unlashganda relaps (kasallikning qaytalanishi) xavfi kamayadi. Bu esa ruhiy salomatlikni uzoq muddatli saqlashda muhim omildir.

Axborot texnologiyalari rivojlangan davrda dori vositalari haqida noto'g'ri yoki tasdiqlanmagan ma'lumotlar tez tarqalmoqda. Psixotrop preparatlar to'g'risida internet manbalariga asoslanib mustaqil qaror qabul qilish xavfli bo'lishi mumkin.

Shu sababli ilmiy asoslangan ma'lumotlarga tayanish, mutaxassis bilan maslahatlashish va retsept tartibiga rioya qilish zarur. Ruhiy salomatlikka oid masalalarda mas'uliyatli yondashuv — individual va jamiyat xavfsizligining muhim shartidir.

Xulosa. Psixotrop vositalar zamonaviy tibbiyot amaliyotida ruhiy buzilishlarni davolashning samarali va ilmiy asoslangan vositasi sifatida muhim o'rin egallaydi. Ular markaziy asab tizimiga maqsadli ta'sir ko'rsatish orqali neyromediatorlar muvozanatini tiklaydi va bemorning psixoemotsional holatini barqarorlashtiradi. Natijada insonning ijtimoiy faolligi, mehnat qobiliyati va hayot sifati sezilarli darajada yaxshilanadi. Biroq psixotrop preparatlarning ahamiyati ularni to'g'ri qo'llash sharti bilan belgilanadi. Farmakologik vosita sifatida ular muayyan dozada va tibbiy nazorat ostida foyda keltirsa, o'zboshimchalik bilan yoki uzoq muddat nazoratsiz iste'mol qilinganda qaramlik, nojo'ya ta'sirlar va hatto sog'liq uchun xavfli holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Ayniqsa, yoshlar orasida retseptsiz yoki noto'g'ri maqsadda qo'llanilishi dolzarb ijtimoiy muammoga aylanmoqda. Shu jihatdan psixotrop vositalar masalasi nafaqat tibbiy, balki huquqiy va ma'naviy mas'uliyatni ham talab qiladi. 1971-yilda qabul qilingan Psychotropic Substances Convention kabi xalqaro hujjatlar ushbu moddalar ustidan qat'iy nazorat o'rnatishni ko'zda tutadi. Milliy darajada esa qonunchilik va farmatsevtik monitoring tizimi muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelajak istiqbolida psixotrop vositalardan foydalanish jarayoni kompleks yondashuv asosida olib borilishi lozim: farmakoterapiya, psixoterapiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va profilaktika bir-biri bilan uyg'unlashgan holda qo'llanilgandagina barqaror natija beradi. Ruhiy salomatlikni saqlash — sog'lom jamiyatni shakllantirishning ajralmas sharti hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, psixotrop vositalar — bu nafaqat dori vositasi, balki inson ongiga ehtiyotkorlik bilan yondashishni talab qiladigan murakkab ilmiy mexanizmdir. Ilmiy asoslangan, nazorat ostidagi foydalanish tamoyili esa ularning ijobiy samarasini ta'minlovchi eng muhim omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxat:

1. O'zbekiston Respublikasi. (amaldagi tahrir). Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risidagi Qonun.
2. World Health Organization. Mental Health and Substance Use: Key Facts. Geneva: WHO, 2023.